

лювали новітнє обладнання, в результаті чого машини та апарати тим самим досягали значного підвищення загальної продуктивності заводу, від чого, у свою чергу, витрати, з розрахунку на одиницю готової продукції, відповідно зменшувалися. Тому новий витрачений капітал на технічне вдосконалення виробництва давав більший відсоток прибутку. Власники цукрових заводів це прекрасно розуміли і не економили на технічному прогресі [9, 91].

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Слід сказати, що вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) протягом другої половини XIX ст. виросла більш як у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, протягом яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 рази. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 рази, а обсяг виробництва зріс у 1,5 рази, тобто на 49,8%, порівняно з 1879 р.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався непинний ріст продуктивності цукрорафінадних заводів, аналогічний тому процесу, який був на цукробурякових (пісочних) заводах.

1. Архипов Г.К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние. – Х., 1923.
2. Сахарная промышленность Украины: Отчет сахаротреста за 1922 год. – Х., 1922.
3. Обзор Одесского градоначальства за 1883 год. – Одесса, 1884.
4. Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного Управления неокладных сборов и казенной палаты питей Министерства финансов за годы 1900-1914 // Статистика Украины. – 1922. – Т. 1. – Вып. 7. – № 17.
5. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
6. Сахарная промышленность Левобережной Украины. – Сумы, 1919.
7. Архипов Г. Сахарная свекла // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства в связи с кредитованием. – 1926. – Вып. 1.
8. Сыркин Н.С. Законодательство об акционерных предприятиях и интересы русской сахарной промышленности. – К., 1916.
9. Зуев М.Д. Сахар и его производство. – Х., 1923.

К. О. Єлесіна

ВИРОЩУВАННЯ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ В ГОСПОДАРСТВІ ГРАФІВ БОБРИНСЬКИХ

Культура цукрового буряку займала центральне місце в сільськогосподарській системі українських маєтностей дворянської родини Бобринських, оскільки саме буряк являв собою основну сировину для мережі цукрових заводів, розташованих у графських володіннях Черкаського та Чигиринського повітів Київської губернії. Питання вирощування цієї культури, як і багато інших питань господарської діяльності Бобринських, що в радянських умовах трактувалася виключно як “хижацька” та “експлуататорська”, довгий час перебувала за межами наукових досліджень.

Перегляд радянських стереотипів відбувається в сучасній історичній науці. Н. Темірова у монографії [1] та статтях [2; 3] аналізує окремі аспекти вирощування цукрового буряку в господарстві Бобринських, вплив цієї справи на становище графської родини та місцевого

населення. І. Довжук [4] висвітлив проблему взаємозв'язку між вирощуванням цукрового буряку та обсягами виробництва цукру в Смілянському маєтку. В. Скиртач [5] розглянув питання селекції цукрових буряків у володіннях Бобринських. Важливим для розуміння внеску графської родини у становлення та розвиток буряківництва є біографічний нарис про О. Бобринського, підготовлений В. Ковалинським [6]. Незважаючи на те, що означена тема фрагментарно висвітлена в сучасній історіографії, предметом комплексного дослідження вона не стала. Метою цієї розвідки є аналіз найголовніших компонентів та характерних особливостей системи вирощування цукрового буряку в середньонаддніпрянських маєтках графів Бобринських у другій половині XIX – на початку XX ст.

В авангарді використання цукрового буряку як сировини для виробництва цукру, а не лише як харчового продукту, стояв О. Бобринський. Після заснування одного з перших цукрових заводів в Російській імперії 1828 р. у с. Михайлівському Богородицького повіту Тульської губернії, для виробництва цукру граф використовував місцевий цукровий буряк, а не імпортовану цукрову тростину. О. Бобринський переконав місцевих селян у перспективності масового вирощування цієї рослини та скуповував її за вигідною для них ціною, за рахунок оброку [6, 34].

У 1838 р. О. Бобринський перемістив власне цукрове виробництво на Середнє Подніпров'я, де сприятливі кліматичні умови та активна розробка наукового підґрунтя системи вирощування цукрового буряку сприяли її остаточному налагодженню та врегулюванню. Як в Михайлівському, так і в середньонаддніпрянських маєтках в основу цукрового виробництва О. Бобринським була покладена переробка цукрового буряку місцевого виробництва. Відтак, Смілянський цукровий завод вже в 1840 р. переробляв 300 берк. буряків на добу [4, 102].

Протягом другої половини XIX ст. загальна площа, відведена графами Бобринськими під висадку цукрового буряку, складала близько 20 % ротаційної землі, при чому культура займала виключно парові поля. На початку XX ст. ця система була трансформована з метою розширення площ цукрового буряку. Сівозміни були скореговані таким чином, що бурякові плантації стали займати частину парових полів (46 % насаджень) і частину безпарних (54 % насаджень). При цьому посіви цукрового буряку на парових полях займали половину загальної площі [7, 70].

Підготовка полів до висадки на них цукрового буряку перебувала під пильним контролем. Так, для удобрення парових полів використовувалися органічні добрива, а на безпарних – мінеральні, насамперед суперфосфат у поєднанні з селітрою [8, 126]. Обробка ґрунту під цукровий буряк на парових полях включала в себе мілку (4 верш.) і глибоку (6 – 8 верш.) оранки. На безпарних полях застосовувалася схожа схема, однак в ході першої оранки (1,5 – 2 верш.) знімався лише верхній шар ґрунту, а інша (6 – 8 верш.) відбувалася після того, як земля вбирала вологу [7, 70 – 71]. Підготовка полів під висадку цукрових буряків в маєтностях графів Бобринських починалася зазвичай в кінці березня [9, 524], практично одразу відбувався й посів [10, 608].

У ході висадки цукрових буряків використовували прості та комбіновані сіялки фірм Фільверта-Дедіна та Менцеля, при чому комбінованими оброблялося близько 70 % площі [7, 71]. Кількість насіння, що засівалося на 1 дес., досягала 4 пуд. Використання такого значного обсягу посівного матеріалу було обґрунтоване прагненням отримувати густі паростки, сукупність яких мала

змогу більш активно протистояти шкідникам [11, 50]. На полях Капітанівського маєтку перші посіви цукрового буряку сходили в середньому на 8-й день [12, 882], що можна вважати за орієнтовний термін проростання культури в усіх маєтках графів Бобринських.

Існувала налагоджена система догляду за цукровим буряком. Як тільки визначалися рядки паростків, відбувалося мотиження, у ході якого застосовували оригінальні мотики – винахід О. Бобринського, після чого цукровий буряк проривався. На подальших стадіях догляду за рослиною відбувалося рихлення міжрядь за допомогою ручних сап, рідше – кінних однорядних розпашників Држевецького для більш глибокого рихлення більшої площі [7, 71]. Значна увага приділялася й боротьбі з бур'янами, де запорукою успіху вважалася якісна обробка парового поля [11, 48].

Особливе місце в догляді за цукровим буряком займала боротьба зі шкідниками. Способи цієї боротьби коливалися від простих до складних. До найпростіших способів належало ручне збирання головного шкідника цукрового буряку – жука-довгоносіка [7, 47]. Застосовувалися й бактеріологічні способи боротьби зі шкідниками. У 1883 р. на Смілянському цукровому заводі І. Мечниковим, спільно з ентомологом І. Красильщиком, була створена невелика лабораторія з розведення культури грибка для зараження ним шкідливих комах [13, 42]. Згодом В. Бобринський надав І. Мечникову дослідні поля для його наукової роботи [14, 260].

За ініціативою Л. Бобринського, у маєтках стали застосовувати хімічний спосіб отруєння шкідників, а найбільш дієвим виявився спосіб пульверизування буряку 5-відсотковим розчином хлористого барію [7, 48]. Для боротьби з метеликами застосовувалося окурювання плантацій сіркою [15, 878], з озимою совкою – ловля комах в ємкості з патокою. Зокрема, тільки 1910 р. у графських маєтках таким чином виловлено більше 8 млн. шкідливих комах [7, 55].

На початку ХХ ст. у Смілі працювала ентомологічна станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків, яка займалася не лише вивченням комах-шкідників бурякових плантацій та розробкою способів боротьби з ними, але й виготовляла біологічні колекції шкідників на замовлення інших господарств. До кінця лютого 1904 р. станція розіслала більше, ніж 100 ящиків з такими колекціями [16, 215].

Збирання цукрового буряку в господарстві графів Бобринських зазвичай відбувалося вручну, за допомогою копаниць. Окрім цього, застосовувалися й механічні копачі, однак такий спосіб не здешевлював збирання культури, відтак до нього зверталися доволі рідко. Найкращий врожай збирали в центральному Смілянському маєтку. Середня врожайність цукрового буряку з 1 дес. на рубежі першого та другого десятиліть ХХ ст. дорівнювала там 120 берк. [7, 73]; у Грушківському маєтку – 78 берк. [17, 81]. Спостерігалася й постійне зростання обсягів переробки буряків: з 1891 р. до 1911 р. кількість переробленої сировини збільшилася з 373,8 до 865,7 тис. берк. [2, 38].

Незважаючи на те, що вирощування цукрового буряку було вигідним для господарства Бобринських, оскільки кожна десятина цукрових буряків щороку давала прибутку на суму 26,1 крб., прибутковість вирощування культури поступово зменшувалася, скоротившись до кінця ХІХ ст. вдвічі [3, 202]. У 1912 р. графи Бобринські мали в своїх маєтках 4,6 тис. дес. власних цукрових плантацій і 3 тис. дес. приватних та селянських [7, 70]. Попри те, що Бобринські доклали чимало зусиль та виділяли кошти на поширення культури цукрового буряку в селянських господарствах своїх маєтків [1, 192], цукрові

заводи використовували чужий цукровий буряк майже на 39,7 %. На початку ХХ ст. це питання планувалося вирішити двома способами: розширенням площі цукрових буряків шляхом придбання нових земель та підвищенням якості культури цукрового буряку в маєтках [7, 70].

Особливих успіхів було досягнуто в реалізації другого способу. Як і в більшості поміщицьких господарств, головним джерелом отримання насіннєвого матеріалу в маєтках графів Бобринських було придбання готового насіння закордонних фірм [5, 131], насамперед у вінницькому філіалі фірми Раббетте та Гізеке [12, 50]. Крім цього, посівний матеріал отримували шляхом вирощування маточних саджанців з насіння цукрового буряку тієї ж фірми. Щорічно з-за кордону виписувалося 60 пуд. насіння для продукування маточних саджанців, з яких потім отримували 25 тис. пуд. насіння для засівання плантацій [7, 75].

У маєтностях графів Бобринських використовувалося й власне насіння, яке отримували селекційним шляхом [12, 47], і цим господарство відрізнялося від багатьох інших дворянських володінь. Досліди у цій сфері проводилися головним хіміком Смілянського цукрового заводу Н. Харкевичем ще у 1870 – 80-х рр. [5, 132]. Про розмах селекційної справи у маєтностях графів Бобринських свідчить той факт, що у 1892 – 1902 рр. в них працювали 3 селекційні станції, причому вже сучасники зазначали, що це “діло ставить Смілу у перший ряд господарств Півдня” [13, 38]. Так, лише у Смілянському маєтку графів Бобринських під висадками для селекції насіння щорічно було зайнято 169 дес., а виробництво насіння в середньому досягало 10,3 тис. пуд. [5, 132].

За успішну роботу в галузі селекції насіння цукрового буряку господарство графів Бобринських мало близько 20-ти нагород, серед яких найголовніші – велика золота медаль Імператорського вільного економічного товариства, срібна медаль Міністерства землеробства та державного майна, бронзова медаль Паризької виставки 1867 р., відзнака Всеросійської виставки 1913 р. у Києві [18, 6].

Отже, графами Бобринськими була налагоджена досить ефективна система вирощування цукрового буряку. Застосування дієвих схем сівозмін та методів підготовки ґрунту, прискіпливий догляд за насадженнями, постійне вдосконалення способів боротьби зі шкідниками, селекційна робота високого наукового рівня дозволяли досягати високих показників врожайності цукрових буряків і, відповідно, забезпечувати ними цукрові заводи. Досвід вирощування цієї культури у господарстві Бобринських містив у собі не лише одностороннє отримання прибутків графською родиною, але й загальне вдосконалення цукрового буряківництва на Середньому Подніпр'ї та підвищення добробуту селянських господарств.

1. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
2. Темірова Н.Р. Поміщики Бобринські // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.
3. Темірова Н.Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку ХХ ст. // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
4. Довжук І.В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. ХІХ.
5. Скиртач В.В. Історичні аспекти зародження та розвитку вітчизняної селекції та насінництва цукрових буряків (друга половина ХІХ століття) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.
6. Ковалінский В.В. Меценаты Киева. – К., 1998.
7. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея,

- Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головя. – К., 1913.
8. Куделька Ф. *Опыты с искусственными удобрениями под сахарную свекловичу, произведенные в Юго-Западном крае в 1900 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 4.
 9. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 12 (25) по 18 (31) марта 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 12.
 10. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 26 марта (8 апр.) по 1 (14 апр.) 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 14.
 11. Франкфурт С., Рожественский Б., Походня Н., Дамберг И. *Труды сети опытных полей в частновладельческих хозяйствах южной России: Отчет по опытному полю в Грушевском имении графов Бобринских, Киевской губ.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 2.
 12. *Фенологические сведения с 16 по 30 апреля нов. ст. 1901 года* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 21.
 13. Княжев В.С. *Смеляница: историко-экономичний нарис.* – Смела, 1998.
 14. Амлинский И.Е. *Творческий путь И.И. Мечникова и “Этюды о природе человека”* // *Мечников И.И. Этюды о природе человека.* – М., 1961.
 15. *Алексеевская метеорологическая станция в Смелянском имении Графов Бобринских: Главнейшие элементы погоды за неделю с 14 (27) мая по 20 мая (2 июня) 1901 г.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1901. – № 21.
 16. *Сообщение Смелянской энтомологической станции* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 6.
 17. Франкфурт С., Рожественский Б., Походня Н., Дамберг И. *Труды сети опытных полей в частновладельческих хозяйствах южной России: Отчет по опытному полю в Грушевском имении графов Бобринских, Киевской губ.* // *Вестник сахарной промышленности.* – 1904. – № 3.
 18. *Державний архів Черкаської області.* – Ф. Р-2478. – Оп. 1. – Спр. 35.

О. В. Волос

ЗАЛІСНЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ ЗУСИЛЛЯМИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗЕМСТВ У XIX ст.

В умовах сучасних кліматичних змін на планеті, зменшення запасів води, процесу спустелювання, особливо в степовій зоні, надзвичайної уваги вимагає проблема збереження та збільшення лісових насаджень, які можуть призупинити негативні процеси, що набувають загрозливих масштабів. Багаторічний досвід успішного вирощування захисних лісових насаджень у малолісному південному районі є актуальним і сьогодні. Використання досвіду українських науковців та дослідників у цій справі допомагає розробити рекомендації щодо майбутнього використання та збільшення лісових комплексів.

Мета статті – показати багаторічний досвід спільної діяльності окремих ентузіастів лісорозведення в Степовому Побужжі та земських установ зі створення лісових насаджень у південному регіоні, звернути увагу на окремі аспекти лісівницької роботи в губернії та внесок відомих особистостей у заліснення краю. Завдання – сприяти усвідомленню необхідності об'єднання зусиль громадськості з державними підприємствами зі збереження та збільшення лісових насаджень, активізації просвітницької діяльності з лісівницьких питань серед населення краю.

Історію лісорозведення в південній Україні свого часу досліджували науковці та лісники. Так, в історичному нарисі з лісорозведення в Херсонській губернії

І. Полетаєв розкрив становлення, основні проблеми та недоліки степового лісорозведення, відстоював ідею розведення в регіоні білої акації [1]. Практичні прийоми розведення акації, а також поради щодо висадження та догляду інших порід дерев, придатних для степу, були викладені В. Гомілевським [2]. Діяльність відомих вчених з лісорозведення висвітлив М. Срединський, звернувши увагу на внесок у цю справу відомих осіб Херсонської губернії В. Скаржинського, Д. Остан-Сакена та ін. [3].

Серед дореволюційних авторів заслуговує на увагу наукова спадщина Г. Висоцького. Він не раз бував у Ю. Лемана, відомого місцевого лісника Радинської дачі (тепер Вознесенщина Миколаївської області). У працях Г. Висоцького значна увага приділена вивченню ґрунтових і кліматичних умов для штучного лісорозведення в степу, співвідношенню головних та підгінних порід, виробленню науково обґрунтованого деревно-чагарникового типу насаджень з перевагою дуба [4]. Сучасні вчені також досліджують проблеми збереження та висадження нових лісових масивів [5 – 7].

Економічний розвиток губерній Півдня України мав свої особливості. Поряд із загальними процесами розвитку в регіоні, що були зумовлені реформами 1860-х рр., тут і надалі продовжувався розвиток, характерний колонізованим територіям. На думку відомого статистика М. Неручева, сільське господарство дуже змінилося, набувши нових характеристик. Виробництво зернового хліба стало головною галуззю сільського господарства, що призвело до поступового перетворення країни на майже суцільне орне поле, під яке почали все більше і більше розорювати сінокоси, пасовиська [8, 19].

У процесі ґрунтових досліджень херсонськими земцями природних, кліматичних, економічних можливостей краю, увага була звернена на необхідність в регіоні лісорозведення, яке мало сприяти підвищенню природної родючості ґрунтів, їх вологості та покращенню клімату.

У Степовому Побужжі для поліпшення природних умов і підвищення врожайності сільськогосподарських культур незамінними є захисні лісові насадження. Завдяки їм, окремі місцеві господарі краю ще на початку XIX ст. намагалися поліпшити мікроклімат, зменшити потужність вітру, сприяти закріпленню снігу та повернених стоків води, запобігати ерозії, покращити водний режим ґрунту та захищати його від розмивання.

Перші публікації з проблеми в регіоні з'явилися в 30-х рр. XIX ст. Серед них слід згадати статтю М. Кир'якова [9], в якій цей землевласник розкрив досвід лісорозведення у власних маєтках, за течією Південного Бугу (зараз це населені пункти Ковалівка, Кир'яківка, Богданівка Миколаївської обл.). На той час насадження лісів у південній частині вважалося фантазією. Однак практична діяльність М. Кир'якова була настільки вдалою, що в 1836 р. він одержав за це срібну медаль Товариства сприяння лісового господарства.

Хоча першим серед землевласників Херсонської губернії, який розумів значення лісів та займався їх насадженням майже півстоліття, був В. Скаржинський. Його досвід і неабиякі успіхи були визнані багатьма науковцями того часу, зокрема Д. Менделєєвим, В. Докучаєвим та ін. Сучасники гідно оцінили прогресивну діяльність В. Скаржинського, назвавши його піонером та головою новоросійських лісоводів. Він був нагороджений великою золотою медаллю Вільного економічного товариства та обраний почесним членом товариства сільського господарства південної Росії, а після смерті, в Одесі, з ініціативи Товариства, йому був поставлений пам'ятник [10]. Зрештою, і сьогодні важливе значення мають залишені нащадкам в степу зелені оази Скар-